

Ciano Aydin (red.)

DE VELE GEZICHTEN
VAN DE FENOMENOLOGIE

KLEMENT/PELCKMANS

© 2007, Uitgeverij Klement, Kampen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslagontwerp Rob Lucas

ISBN 978-90-8687-011-0 (Nederland)

ISBN 978-90-289-4574-6 (België)

D/2007/0055/102

INHOUD

Inleiding	7
EDMUND HUSSERL	15
De vader van de fenomenologie <i>Samuel IJsseling</i>	
MARTIN HEIDEGGER	34
Van verval naar eigenlijke fenomenologie <i>Ben Vedder</i>	
JEAN-PAUL SARTRE	54
Fenomenologie van het Niets <i>Ruud Welten</i>	
HANNAH ARENDT	72
Een fenomenologie van het politieke <i>Veronica Vasterling</i>	
EMMANUEL LEVINAS	95
Van fenomeen naar aanspraak <i>Ad Peperzak</i>	
MAURICE MERLEAU-PONTY	118
Fenomenologie van het lichaam <i>Wim Dekkers</i>	

PAUL RICOEUR	136
Van fenomenologie naar hermeneutiek	
<i>Paul van Tongeren</i>	
JAN HENDRIK VAN DEN BERG	153
Fenomenologie als dienstmaagd van de metabletica	
<i>Jacques De Visscher</i>	
JACQUES DERRIDA	176
De fenomenologie nalaten	
<i>Gert-Jan van der Heiden</i>	
CHARLES S. PEIRCE	197
Fenomenologie van Een, Twee en Drie	
<i>Ciano Aydin</i>	
Register van persoonsnamen	218
De auteurs	221

CHARLES S. PEIRCE

Fenomenologie van Een, Twee en Drie

Ciano Aydin

1. *Leven en werk*¹

Hoewel Charles Sanders Peirce nog steeds een relatief onbekende naam is, is er de afgelopen decennia, eerst in de Verenigde Staten maar nu ook langzamerhand in Europa, een toenemende aandacht voor zijn denken merkbaar. Peirce staat allereerst bekend als de grondlegger van het *pragmatisme*, een methode om de betekenis van begrippen en overtuigingen te verhelderen in termen van hun mogelijke consequenties voor ons handelen. Daarnaast geldt hij als een van de stichters van de moderne *semiotiek*: een theorie van de representatie, waarin de noodzakelijke voorwaarden voor het kunnen optreden van tekens als tekens worden bestudeerd. In het volgende wil ik aantonen dat Peirce ook een interessante fenomenologie heeft ontwikkeld. Ik begin echter met een korte schets van zijn leven en werk.

Charles S. Peirce werd geboren in 1839 in Cambridge, Massachusetts (V.S.) Hij was de tweede zoon van de eminente Harvard wiskundige en astronoom Benjamin Peirce. Op zijn twaalfde leest Peirce Whately's *Logic* en op zijn zestiende begint hij aan een lezing van Kants *Kritiek der reinen Vernunft*. Deze lezing, waaraan hij elke dag twee uur besteedt, is zo intensief dat Peirce, naar zijn eigen zeggen, uiteindelijk vrijwel het hele boek uit zijn hoofd kent. Logica en categorieënleer zullen Peirce tot aan zijn dood bezighouden. In 1863 studeert Peirce af op de 'Lawrence Scientific School' met een B.Sc. in de scheikunde. In datzelfde jaar begint

¹ Ik ben Guy Debrock zeer dankbaar voor zijn leerzame commentaar op deze tekst.

hij in de hoedanigheid van assistent te werken voor de United States Coast and Geodetic Survey, een instituut dat toen het centrum van het Amerikaanse wetenschappelijke onderzoek vormde. Na zijn doctoraat geeft Peirce verschillende reeksen colleges in het toenmalige Harvard College (nu Harvard University) en aan het Lowell-instituut in Boston. In 1879 aanvaardt hij een part-time aanstelling als docent in de logica aan de Johns Hopkins University.

Peirce verwerft al snel bekendheid in wetenschappelijke kringen en tegen 1880 geldt hij als een van de meest veelbelovende wetenschappers van Amerika. Zijn voorspoedige start belooft een zeer succesvolle carrière. Maar het heeft niet zo mogen lopen. Waarom het precies is misgegaan, is moeilijk te achterhalen. Maar drie zaken hebben ongetwijfeld een rol gespeeld: Peirce's moeilijke en eigenzinnige karakter stoot veel mensen van hem af; zijn tweede huwelijk met de mysterieuze Juliette Froissy Pourtalai, met wie hij nog voor zijn officiële scheiding van zijn eerste vrouw openlijk een affaire heeft, valt slecht in de academische kringen; machtige vijanden, zoals Harvard-president Charles Eliot en prominente astronoom Simon Newcomb, spelen een grote rol in zijn ontslag van Johns Hopkins en later van de U.S. Coast Survey. Vanaf 1890 slaagt Peirce nooit meer in het vinden van een vaste baan. Tot aan zijn dood leeft hij in grote ontberingen en is hij voortdurend op de vlucht voor schuldeisers. Voor zijn karige inkomen is hij afhankelijk van het schrijven van recensies voor kranten, lemma's voor woordenboeken en encyclopedieën, vertalingen en zelfs filosofische artikelen. Wanneer ook zijn schrale inkomsten uit deze werkzaamheden steeds meer afnemen, opent in 1907 zijn goede vriend William James een fonds voor hem, dankzij hetwelk hij ontsnapt aan de hongersdood. In 1914 overlijdt Peirce aan kanker.

Peirce's begrip van fenomenologie heeft in de fenomenologie-receptie nauwelijks aandacht gekregen, laat staan dat er gesproken kan worden van een werkelijke invloed ervan op de geschiedenis van de fenomenologie. Niettemin blijkt steeds duidelijker, mede uit recente publicaties van en over zijn denken, dat de fenomenologie niet alleen de spil is van al zijn wetenschappelijke en filosofische beschouwingen, maar ook dat zijn inzichten een we-

zenlijke bijdrage zouden kunnen leveren aan de verdere ontwikkeling van het fenomenologische gedachtegoed. Opvallend daarbij is dat, hoewel de tijd waarop Peirce zijn fenomenologie ontwikkelt samenvalt met die waarop de Europese fenomenologie gestalte krijgt, zijn begrip van fenomenologie overeenkomsten vertoont met opvattingen die pas sinds een aantal decennia op de voorgrond beginnen te treden.²

In de volgende paragrafen zal ik eerst ingaan op de plaats en functie van de fenomenologie in Peirce's denken. Daarna maak ik duidelijk in welke zin Peirce's fenomenologie een categorieënleer is en bespreek ik zijn fenomenologische categorieën. Ik eindig met een samenvattende karakterisering van de fenomenologie van Peirce op basis van een vergelijking met die van Husserl.

2. De plaats en functie van de fenomenologie in Peirce's denken

Voorzover tot dusverre kan worden nagegaan, gebruikt Peirce het begrip 'fenomenologie' voor het eerst in 1902 in een postuum manuscript.³ Echter, de eerste volwassen versie van de theorie die later de naam 'fenomenologie' krijgt, wordt al in zijn *On a New List of Categories* van 1867 ontwikkeld. Het jaar 1867 kan dan ook worden aangemerkt als het jaar van de geboorte van Peirce's fenomenologie.

Een van de weinige prominente auteurs die terloops wijst op het belang van Peirce's begrip van fenomenologie is Derrida. In *De la Grammatologie* (1967) zegt hij dat Peirce erg in de buurt komt van wat hij de deconstructie van het transcendentaal betekende heeft genoemd en wijst hij op een fundamenteel verschil tussen Husserls en Peirce's fenomenologie. Voor Peirce verwijst, aldus Derrida, elk teken naar een ander teken, zonder dat men ooit stoot op een laatste grond: 'het ding als zodanig is een teken'. Hierdoor is voor Peirce een oorspronkelijke of zuivere presentatie

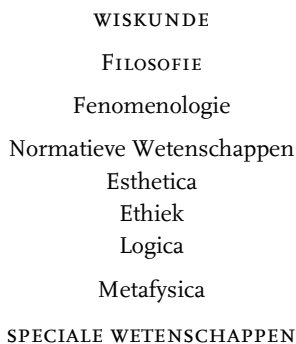
2 Vgl. G. Debrock, 'Peirce, a Philosopher for the 21st Century. Introduction', *Transactions of the Ch. S. Peirce Society* 28/1992, p. 1-18.

3 *Collected Papers of C.S. Peirce* 2.120 (vanaf nu CP gevolgd door de conventionele '[boekdeel].[pagina]'-notatie). Vgl. H. Spiegelberg, *The Context of the Phenomenological Movement*, p. 46, voetnoot 4.

van het ding als zodanig onmogelijk. Husserl zou deze visie nooit aannemen, waardoor zijn fenomenologie 'de radicaalste en meest kritische restauratie van de metafysica van de aanwezigheid' blijft. Peirce komt zo volgens Derrida veel dichter bij het begrip van fenomenologie dat Lampert, die de term 'fenomenologie' voor het eerst (in deze context) gebruikte, voor ogen had: Lampert stelt dat 'de theorie van de dingen moet worden teruggevoerd op de theorie van tekens'. Voor Peirce 'bestaat er geen fenomenaliteit die het teken zo reduceert om uiteindelijk het beschreven ding in de glans van zijn aanwezigheid te laten stralen'; 'het ding op zichzelf [het zuivere object] is altijd al een teken dat een ander teken voortbrengt'.⁴

Uit Derrida's kritiek blijkt dat hij wel degelijk heeft kennisgenomen van Peirce's begrip van fenomenologie. Maar hij verheldert deze uitsluitend aan de hand van Peirce's semiotiek, hetgeen gezien zijn betrokkenheid met de tekenleer wel begrijpelijk is. Dat is op zichzelf ook niet ontoelaatbaar, maar alleen zolang er wordt ingezien dat er een zekere hiërarchie bestaat: niet de fenomenologie is afhankelijk van de semiotiek, maar de semiotiek is afhankelijk van de fenomenologie. Ik zal nu duidelijk maken in welke zin de fenomenologie een centrale plaats inneemt in Peirce's denken. Op de relatie Husserl-Peirce kom ik later nog terug.

In zijn discussie van het probleem van de classificatie van de wetenschappen bepaalt Peirce ook de plaats van de fenomenologie. Deze kan men uit het volgende schema aflezen:

4 Jacques Derrida, *De la grammatologie*, Paris 1967, p. 71 e.v.

De verschillende wetenschappen verhouden zich hiërarchisch ten opzichte van elkaar in de zin dat de 'lagere' wetenschappen zich laten informeren door de 'hogere' of meer basale wetenschappen. De lager geplaatste wetenschappen worden door de hoger geplaatste bewust gemaakt van bepaalde principes; die principes kunnen dan richtinggevend zijn voor de 'lager' geplaatste wetenschap of wetenschappen.⁵

De verschillende wetenschappen kunnen ook meer inhoudelijk van elkaar worden onderscheiden. Het schema bestaat uit drie hoofddisciplines: de wiskunde onderzoekt de noodzakelijke consequenties van arbitraire hypothesen zonder in acht te nemen of ze betrekking hebben op werkelijke objecten. De filosofie onderscheidt zich daarvan door haar streven naar *positieve* kennis, naar een algemene beschrijving van de fenomenen. Voor Peirce is de filosofie in essentie een empirische wetenschap die gebaseerd is op de alledaagse ervaring. Het verschil tussen de filosofie en de speciale wetenschappen heeft te maken met toegankelijkheid: de filosofie doet, in tegenstelling tot de speciale wetenschappen, geen beroep op allerlei speciale observaties, waarbij veelal gebruik wordt gemaakt van speciale technieken of instrumenten.⁶

Uit het schema kan worden opgemaakt dat de fenomenologie 'hoger' is gerangschikt dan zowel alle takken van de filosofie als alle bijzondere wetenschappen. Peirce stelt dat de fenomenologie zich richt op 'het collectief geheel van al wat op een of andere manier of in een of andere zin voor de geest gebracht kan worden, ongeacht of het correspondeert met iets werkelijks of niet',⁷ en de daarin aanwezig zijnde universele principes of elementen zoekt en bestudeert. Later gebruikt Peirce in plaats van de term 'feno-

5 Vgl. W.L. Rosensohn, *The Phenomenology of Charles S. Peirce: From the Doctrine of Categories to Phaneroscopy*, p. 77; Beverly Kent, *Charles S. Peirce: Logic and the Classification of the Sciences*. Zie ook voetnoot 22.

6 *The Essential Peirce* II, p. 259 (vanaf nu EP gevolgd door het boekdeel en paginanummer); zie ook CP 5.13 voetnoot. Voor een verheldering van de relatie tussen de wiskunde en de filosofie verwijs ik naar Cornelis de Waal. 'Why Metaphysics Needs Logic and Mathematics Doesn't: Mathematics, Logic, and Metaphysics in Peirce's Classification of the Sciences', *Transactions of the Charles S. Peirce Society* 2005, p. 283-297.

7 CP I.284.

menologie' ook soms de term 'faneroscopie', dat is, de studie van het 'faneron', een Grieks woord dat Peirce in een nagelaten notitie vertaalt met 'manifest', 'aan het licht gebracht' en 'volledig openbaar voor publieke inspectie'.⁸

De fenomenologie moet wat zich aandient, nog voordat het is gekwalificeerd als werkelijk-schijn, waar-vals, transcendent-immanent, etc., op zo'n manier 'aan het licht brengen' dat bepaalde elementen die daarin noodzakelijk besloten liggen zichtbaar worden. Het gaat om het ontdekken van bepaalde universele structuren in alles wat aan ons verschijnt of kan verschijnen, ongeacht of het nu gaat om dingen, feiten, gebeurtenissen, fantasieën of hallucinaties. De overige positieve wetenschappen moeten vervolgens de middelen aanreiken die het mogelijk maken om over de fenomenen die door de fenomenologie op een bepaalde manier aan het licht zijn gebracht een oordeel te vormen in een verantwoorde en gecontroleerde wijze.

3. Peirce's drie fenomenologische categorieën

Zoals al blijkt uit de titel van het epochale artikel *On a New List of Categories* van 1867 – die vooral het resultaat is van een kritische analyse van Kants logica – bestaat de discipline die Peirce later 'fenomenologie' noemt uit een categorieënleer. Hij onderscheidt alleen maar drie categorieën en noemt die eenvoudigweg de categorieën van *Firstness*, *Secondness* en *Thirdness*. Wat het ook is dat we ervaren of beschrijven, het veronderstelt altijd en noodzakelijk alle drie de categorieën.

Dit karakter van Peirce's categorieën kan geïllustreerd worden aan de hand van het volgende eenvoudige voorbeeld, dat ik heb ontleend aan Guy Debrock, maar op een wat andere manier zal weergeven. Je ziet een zwarte punt op een wit vel. Wat maakt dat je deze punt als punt kunt onderkennen? Allereerst moet je aanne-

8 Manuscript 337, p. 4-5 (Peirce Papers, Houghton Library, Harvard University; gecategoriseerd volgens R.S. Robin's *Annotated Catalogue of the Papers of Charles S. Peirce*. Af en toe gebruikt Peirce ook de term 'ideoscopy' (niet te verwarren met 'idioscopy').

men dat je te maken hebt met twee *kwaliteiten*: het zwart van de punt en het wit van het vel (*Firstness*). Het zwart van de punt en het wit van het vel zijn als zodanig echter nog louter een soort abstracties. De zwarte punt kan pas als zwarte punt worden onderkend in en dankzij het *contrast* met het witte vel (*Secondness*). ‘Zwart’ en ‘wit’ manifesteren zich alleen binnen het contrast als onderscheiden entiteiten. Zonder enig verband tot iets anders zijn ‘zwart’ en ‘wit’ voor Peirce slechts mogelijkheden. Om de zwarte punt als zwarte punt te kunnen onderkennen moet je echter ook nog het zwart en het wit op een bepaalde manier met elkaar *vergeleken* (*Thirdness*). Je moet het zwart en het wit onder een bepaald opzicht aan elkaar relateren, in dit geval onder het opzicht van onder andere een verschil in ‘kleur’. Dat we al in het geval van zo’n eenvoudig verschijnsel als een punt alle drie de categorieën moeten veronderstellen, wijst erop dat ze zich waarschijnlijk ook in alle andere, meer complexe verschijnselen zullen aandienen.

Hoewel Peirce’s categorieën reeds verondersteld zijn in alles wat voor de geest gebracht kan worden, zijn ze geen kantiaanse a priori vormen die volledig onafhankelijk van de empirische werkelijkheid zijn gewonnen. Integendeel. Peirce’s categorieën zijn benamingen voor de universele elementen die zich opdringen *in* de empirische ervaring en die we op geen enkele manier kunnen negeren.⁹ Ook zijn Peirce’s categorieën het product van een specifieke evolutionaire ontwikkeling, dat wil zeggen, dat een andere ontwikkeling andere categorieën had kunnen voortbrengen en dat in de toekomst andere categorieën zich zouden kunnen ontwikkelen.¹⁰

Nu we wat meer helderheid hebben over de plaats, functie en status van Peirce’s fenomenologie, kunnen we overgaan tot een meer gedetailleerde bespreking van zijn drie fenomenologische categorieën.¹¹ Als uitgangspunt neem ik een concreet fictief voor-

9 David Savan schrijft: ‘Peirce is een kantiaan, maar dan zonder het transcendentalisme’ (‘On the Origin of Peirce’s Phenomenology’, in: P. Weiner and F. Young [eds.], *Studies in the Philosophy of Charles Sanders Peirce*, p. 186).

10 Vgl. CP 1.525 e.v.; zie ook S. Rosenthal, *Speculative Pragmatism*, La Salle/Illinois 1986, p. 105.

11 Voor een meer uitgebreide en meer technische uitwerking van Peirce’s drie categorieën, zie: C. Aydin, ‘Naar een proces-pragmatische grondslag voor het iden-

beeld. In dit voorbeeld zullen drie verschillende situaties die op elkaar volgen aan de orde komen, waarin elke keer een andere categorie duidelijk zichtbaar is. Deze opzet is gebaseerd op Peirce's idee dat de drie categorieën weliswaar altijd en overal een rol spelen, maar dat ze niet in elke situatie even dominant zijn. Ook daarom kan men ze van elkaar onderscheiden.

3.1. *Firstness*

Stel je voor dat je per boot een wereldreis maakt en op een dag terecht komt in een heftige storm die je boot doet zinken. De volgende dag ontwaak je en merk je dat je bent aangespoeld op een onbekend eiland. Er wonen op het eiland mensen die een taal spreken die jij niet kent en zich op een voor jou vreemde manier gedragen. Ook zijn de dieren en planten die je tegenkomt voor jou onbekend.

De eerste dagen op het eiland zal alles zeer vaag overkomen. Je kunt nog nauwelijks onderscheidingen maken. De dingen die je waarneemt, kun je niet of nauwelijks plaatsen. Je weet niet wat de mensen op het eiland tegen elkaar en tegen jou zeggen, welke gewoontes ze erop nahouden en welke gedragingen ze wel en niet waarderen. Ook weet je niet welke dieren gevaarlijk en welke vruchten giftig zijn, en dus ook niet voor welke dieren je moet oppassen en welke vruchten je beter niet kunt eten. Overheersend is een sfeer van onbepaaldheid of mogelijkheid: het kan nog alle kanten op.

De dominante modus in deze situatie kan worden aangeduid als *Firstness*. Peirce definieert deze categorie als 'de modus van zijn van dat wat is zoals het is, positief en zonder te refereren aan iets anders'.¹² Volgens Peirce moeten we in elke ervaring een 'toestand' onderkennen waarin nog op geen enkele manier een relatie kan worden gelegd met iets anders.

Peirce beschouwt dit element als een soort kwaliteit, dat echter niet moet worden begrepen in aristotelische zin. Vanuit dat per-

titeitsbegrip: Peirce over potentialiteit, interactie en regulariteit', *Tijdschrift voor Filosofie* 69/2007, p. 35-78.

¹² CP 8.328; vgl. EP I, p. 160.

spectief is kwaliteit iets onderscheiden dat wordt toegeschreven aan dit of dat subject. Men veronderstelt dan dat wat gegeven is in de gewaarwording een instantiatie is van een onderscheiden universeel begrip. Peirce daarentegen claimt dat wat zich aandient altijd iets bevat dat we niet kunnen classificeren of beschrijven. Het absoluut ongerelateerde en onherleidbaar singuliere karakter ervan maakt identificatie door middel van vergelijking of contrast onmogelijk. Peirce's begrip van kwaliteit verwijst naar datgene wat zich aandient 'nog voordat' we zijn begonnen met het maken van onderscheidingen. Het gaat om een 'toestand' die in een bepaalde zin 'voorafgaat' aan de onderkenning van kwaliteiten als onderscheiden entiteiten. Peirce vergelijkt het ergens met Adams wereld op de dag dat hij voor het eerst zijn ogen opende, nog voordat hij onderscheidingen kon maken of zijn eigen ervaring kon beseffen.

Peirce benadrukt dat kwaliteit, zoals hij die begrijpt, een letterlijk 'een'-voudig en singulier karakter heeft. Tegelijkertijd echter stelt hij dat kwaliteiten een 'ongelimiteerde en ongecontroleerde variëteit en multipliciteit' vertonen. Beide aanduidingen sluiten elkaar niet uit, maar juist in: de absolute ongerelateerdheid en onherleidbare singulariteit van *Firstness* impliceert dat elk fenomeen een element bezit dat gekenmerkt wordt door ondefinieerbare originaliteit, uniciteit en spontaniteit. Het is krachtens deze fundamentele openheid dat er een ongelimiteerde verscheidenheid van dingen *kan* zijn. De ongelimiteerde diversiteit waar Peirce het over heeft, verwijst naar de *onmogelijkheid* om datgene wat aan ons verschijnt zo te ordenen en aan te duiden dat we het volledig zouden kunnen begrenzen.

Deze grenzeloze variëteit kan volgens Peirce niet begrepen worden als een veelheid van onderscheidbare en bepaalde entiteiten, maar alleen als iets dat ononderscheidbaar en vaag is. Peirce karakteriseert dit element als 'mogelijkheid' of 'potentie'. De spontane en ongelimiteerde rijkdom van de wereld is niet actueel, maar potentieel. Kwaliteit kan alleen als mogelijkheid, als iets onafhankelijk worden begrepen.

Firstness verwijst naar dat aspect van een verschijnsel dat 'voorafgaat' aan het onderkennen van onderscheiden zintuiglijke kwaliteiten en 'voorafgaat' aan denken en taal. De wereld bevat een ele-

ment van potentiële nieuwheid, dat zich aan gene zijde van elk begrip bevindt. De gedachte dat de wereld van mogelijkheden onafhankelijk, dat is, onbegrensd is, verzekert dat een fenomeen nooit kan worden vastgelegd op een bepaalde voor-gegeven kern. *Firstness* drukt het aspect van onbepaaldheid uit, dat eigen is aan elk fenomeen dat zich aandient.¹³

Er moet bij deze aanduiding van *Firstness* een kanttekening geplaatst worden. Peirce schrijft ergens dat we ons ervan bewust moeten zijn dat elke beschrijving van *Firstness* fout is. Ook mijn poging om het te illustreren aan de hand van het voorbeeld van het onbekende eiland is misleidend: het suggereert dat het verschil tussen de wereld van mogelijkheden en de actuele wereld enkel bestaat in het probleem van het niet kwijt kunnen van onze etiketten op de dingen die tot de wereld van mogelijkheden horen. Daarmee wordt *Firstness* in een traditioneel kentheoretisch kader geplaatst. Dat is zeker niet wat Peirce voor ogen heeft. We moeten voortdurend in acht nemen dat *Firstness* volledig buiten de wereld van actuele dingen valt. Wat het voorbeeld van het onbekende eiland wel enigszins verheldert, is de toestand van onbepaaldheid die eigen is aan *Firstness*.

3.2. *Secondness*

Laten we teruggaan naar ons voorbeeld van het onbekende eiland: het mag zo zijn dat wat op je afkomt in de eerste dagen op het eiland allemaal erg vaag en onbepaald is, je zult je, of je het wilt of niet, op een bepaalde manier ertoe moeten verhouden. Je wordt genoodzaakt om te interacteren.

En al snel ontdek je dat de mensen op het eiland op bepaalde gedragingen agressief, en op andere zeer welwillend reageren. Ook ervaar je dat sommige dieren niet erg op je gesteld zijn en dat het eten van sommige vruchten je doodziek maakt. Je ervaart in en dankzij die interacties langzamerhand steeds meer onderscheidingen. Er beginnen zich dingen te individualiseren: vrou-

13 Vgl. Sandra Rosenthal, *Firstness and the Collapse of Universals* en *Charles Peirce's Pragmatic Pluralism*, met name p. 51-62; Christopher Hookway, *Peirce*, p. 166; Carl Hausman, 'In and Out of Percepts', *Transactions of the Charles S. Peirce Society* 26/1990, p. 271-308.

wen aanspreken als ze alleen zijn, wordt niet gewaardeerd, terwijl als ze begeleid worden door een mannelijk familielid dat wel kan; kleine dieren met groene pootjes en een lange staart zijn erg gemeen; rode vruchten met witte strepen zijn giftig; rode vruchten met zwarte strepen zijn niet giftig, maar wel erg vies, etc.

In deze situatie is de categorie van *Secondness* dominant, die Peirce definieert als ‘de idee van gerelateerd zijn aan [...] iets anders.’¹⁴ Deze categorie duidt op het tweede, het andere. We ervaren het heel sterk als we geconfronteerd worden met een hard feit, dat is met iets dat zich aandient en dat we niet kunnen wegdenken, dat ons dwingt het te erkennen als iets anders dan ons, hetgeen niet wegneemt dat het ook in de meest ‘zachte’ ervaring aanwezig is. Ook dit element is geen product van reflectie, maar dringt zich op voordat we het weten; letterlijk. Het kan derhalve door niemand *ontkend* worden.

Kenmerkend voor de harde actuele feitelijkheid is volgens Peirce spatiotemporaliteit. *Secondness* gebeurt dan en daar, en drukt de particuliere ‘ditheid’ van een ding uit. Deze ditheid van een ding, of de *hæcceitas*, zoals Peirce het in navolging van Duns Scotus noemt, is niet iets dat we herkennen aan de overeenkomsten tussen zijn kwaliteiten, noch is het iets dat we begrippelijk vaststellen of vatten. Een object onderscheidt zichzelf van andere objecten niet door unieke, herkenbare kenmerken, maar door de dwang of druk die het uitoefent op onze aandacht. Het is krachtens deze dwang, deze antagonistische volharding, dat het existentie en individualiteit heeft.

Existentie, actualiteit en individualiteit worden volgens Peirce fundamenteel gekarakteriseerd door interactie, dat is, door werking en tegenwerking. Interactie in dit verband mag echter niet worden begrepen als de werking van het ene actuele object en de tegenwerking van het andere. Het gaat hier om *onherleidbare* interactie. Het volgende voorbeeld dat Peirce geeft, kan licht werpen op het moeilijke karakter van dit begrip: als ik een halter probeer omhoog te duwen, voel ik tegelijkertijd dat mijn armen worden omlaaggeduwd. De ervaring dat ik kracht uitoefen en de ervaring

¹⁴ CP 6.32; vgl. 5.66.

dat er kracht op mij wordt uitgeoefend, zijn één en dezelfde ervaring.¹⁵ Natuurlijk kunnen we onderscheid maken tussen enerzijds een gewichtheffer die een halter omhoog duwt en anderzijds een halter die weerstand biedt tegen omhoog geduwd worden. Maar we kunnen niet zeggen dat we eerst een gewichtheffer en een halter hebben, die dan met elkaar interacteren. Veeleer is het omgekeerde het geval: gewichtheffers heffen geen gewichten, maar gewichtheffen maakt iemand een gewichtheffer. ‘Halter’ en ‘gewichtheffer’ zijn wat ze zijn enkel in en dankzij de activiteit van het gewichtheffen.

Algemener uitgedrukt: er is niet aan de ene kant een zelf en aan de andere kant een wereld, die dan met elkaar interacteren. Het is krachtens de interactie dat we überhaupt onderscheid kunnen maken tussen onszelf en de wereld. Peirce zegt ergens dat het *actuele* karakter van het bewustzijn niet meer is dan de ervaring van de shock van het non-ego dat op ons inwerkt. Peirce’s anti-cartesiaanse opvatting is hier heel duidelijk: wij kunnen niet een positie innemen buiten de wereld, maar worden erdoor bepaald, we zijn-in-de-wereld.

Deze fundamentele verbondenheid heeft volgens Peirce niet alleen betrekking op de relatie tussen zelf en niet-zelf, maar ook op andere dingen in de wereld. Ook andere dingen zijn maar wat ze zijn dankzij hun onderlinge interacties. Interactie is voor Peirce niet een extern en additioneel aspect van de dingen, zoals dat voor Aristoteles het geval was, maar het element waaraan de dingen hun individualiteit ontleen. We hebben niet eerst actuele dingen die onafhankelijk zijn, en die dan verbonden worden door een of andere externe kracht. ‘Voorafgaand’ (in logische zin) aan de interactie zijn er alleen mogelijkheden (*Firstness*). Individuele objecten kunnen zich manifesteren enkel in en dankzij interacties.

3.3. *Thirdness*

We gaan voor een laatste keer terug naar ons onbekende eiland: behalve de ongelimiteerde veelheid van mogelijkheden die je voelt en de brute interacties die je allerlei onderscheidingen doen ervaren, probeer je ook al heel snel bepaalde patronen te ontdekken.

¹⁵ Zie CP 7.543.

Langzamerhand ga je inzien dat de mensen op het eiland zich gedragen volgens bepaalde rituelen en gewoontes. Dankzij inzicht daarin weet je op allerlei gedragingen te anticiperen. Je leert hoe je je op een adequate manier ertoe moet verhouden. Om wat je kunt verwachten nog gemakkelijker te onthouden, ga je al die verhoudingen namen geven en ga je ze ordenen: de gedragingen die in acht moeten worden genomen in de omgang met de vrouwelijke bevolking noem je 'vrouwonvriendelijk'; deze samen nemend met andere gedragingen die in dezelfde lijn liggen, zoals de gewoonte om vrouwen en mensen met heel kleine oren onderwijs te verbieden, rangschik je onder het woord 'Middelleeuws'; kleine dieren met groene pootjes en een grote staart noem je 'gifhagedisjes'; rode vruchten met zwarte strepen noem je 'zebra-aardappels', etc. Ook ga je je anders verhouden tot jezelf: je ambieert, bijvoorbeeld, een carrière in het kunnen onderscheiden van verschillende soorten gestreepte vruchten.

De dominante toestand in deze situatie kan worden aangeduid als *Thirdness*. De gedachte dat een fenomeen zijn individualiteit ontleent aan interacties is niet toereikend om te begrijpen hoe het een identiteit kan hebben die meer of minder vastligt, die we kunnen kennen en waarop we kunnen anticiperen. Aan de hand van de categorieën van *Secondness* kan niet verklaard worden hoe de verschillende reacties die een bepaald fenomeen oproept kunnen worden onderkend als aspecten van één geheel. Om dat te kunnen begrijpen, moeten we volgens Peirce *Thirdness* aannemen.

Peirce definieert *Thirdness* als: 'de zijnswijze van dat wat is zoals het is voorzover het een *Second* aan een *Third* relateert'.¹⁶ Dat wat 'eerst' en 'tweede' is, onderstelt dat er een relatie is tussen beide. En die relatie, die noch tot 'eerst', noch tot 'tweede' kan worden herleid, noemt Peirce 'derde'.

Omdat iedere gedachte (begrip, bewering) ook een verband tussen twee 'dingen' legt, ziet Peirce '*Thirdness*' en 'gedachte' als equivalent. Bovendien ziet hij een gedachte als een soort wet of algemene regel. Een van zijn belangrijkste, maar ook meest controversiële overtuigingen is dat de tendens van toekomstige gebeur-

¹⁶ CP 8.328; vgl. 5.66.

tenissen om zich te conformeren aan een algemene regel niet een louter conceptuele status heeft. Tegen wat hij nominalisten noemt, die geloven dat een algemeen begrip (zoals bijvoorbeeld ‘mens’ of ‘planeet’) niets meer is dan een woord, stelt Peirce dat het onbetwistbare feit dat het algemene de aard van een gedachte heeft, niet impliceert dat het ook een product is van ons denken. De realisten – en Peirce noemt zichzelf, met name in zijn late werk, ‘een scholastisch realist van het extreme soort’ – maken die fout niet en begrijpen dat ons denken (*thinking*) alleen gedachten (*thought*) vat en niet schept, en dat *thought* zowel de externe dingen als ons denken reguleert. Gedachten hebben voor Peirce een eigen, objectieve realiteit.

Het is weliswaar altijd mogelijk dat we in de toekomst worden geconfronteerd met gebeurtenissen die bepaalde verwachtingen die we hebben falsifiëren, maar dat impliceert niet dat al onze verwachtingen geen enkele basis hebben. Het is, zo denkt Peirce, absurd om te stellen dat bijvoorbeeld het feit dat stenen onder bepaalde voorwaarden zonder uitzondering eeuwenlang naar beneden zijn gevallen, aan een vreemd toeval toe te schrijven is. En het is eveneens absurd om te beweren dat bepaalde ervaringen van uniformiteit op geen enkele manier kunnen garanderen dat de volgende steen ook naar beneden zal vallen. De enige redelijke hypothese is te onderkennen dat er een of ander actief algemeen principe verantwoordelijk is voor dergelijke uniformiteiten. Het vermogen om gebeurtenissen met elkaar te verbinden veronderstelt een soort van ‘denken’, dat noch tot mogelijke kwaliteiten, noch tot blinde krachten herleid kan worden.

Ieder verschijnsel dankt zijn identiteit aan een sequentie van reacties die zijn gereguleerd en gerepresenteerd krachtens een wet of gewoonte die werkzaam is onder bepaalde algemene condities. Peirce’s beroemde pragmatische maxime wordt bevestigd door deze gedachte. In haar meest geciteerde vorm luidt deze: ‘als je wilt verhelderen wat met een bepaald begrip bedoeld wordt, beschouw dan welke denkbaar praktische gevolgen het object heeft waarnaar dat begrip verwijst’¹⁷ De onderkenning van een fenomeen

17 Een wat vrije vertaling van CP 5.402.

is niets anders dan de onderkenning van de wijze waarop het op ons reageert en neigt ons gedrag te vormen volgens een bepaald patroon.

Peirce's pragmatisme en zijn realisme gaan hand in hand. Onze interacties met de dingen die we tegenkomen leiden uiteindelijk tot bepaalde patronen. Zulke patronen of wetten vatten wij dan samen onder bepaalde algemene begrippen als 'vierkant', 'theekop' en 'hard', die functioneren als hypothesen die ons in staat stellen wat we tegenkomen te begrijpen en daarop te anticiperen. Het begrip 'theekop' bijvoorbeeld roept een verzameling wetten op die aangeven welke reactiepatronen compatibel zijn met onze identificatie van iets als theekop. Algemene begrippen verwijzen naar wetten die ons vertellen hoe een bepaald ding onder bepaalde condities zal reageren.

Dit proces van de identificatie van fenomenen kent noch een absoluut begin, noch een absoluut einde: een gevormde wet die bepaalde associaties voorspelt moet zich keer op keer bewijzen in toekomstige ervaringen. Wanneer bepaalde hypothesen die we hanteren een aanhoudend onintelligibele sequentie van interacties produceren, worden we gedwongen om ze aan te passen of de condities verder te specificeren waaronder ze nog geldig zijn. Zulke beslissingen resulteren in de vorming van andere wetten of gewoontes die ons toekomstig gedrag leiden en reguleren en de identiteit van de fenomenen die zich aandienen aan het licht brengen. Niet alleen de identificatie van een fenomeen, maar het fenomeen zelf is een dynamisch *proces*.

4. Husserls en Peirce's Begrip van Fenomenologie

Ik wil eindigen met een samenvattende karakterisering van Peirce's fenomenologie aan de hand van een korte vergelijking ervan met die van Husserl. Allereerst is het opmerkenswaardig dat Husserl en Peirce vrijwel in dezelfde tijd het begrip 'fenomenologie' (in de besproken pregnante betekenis) introduceren, namelijk in respectievelijk 1901 en 1902. Hoewel uit Spiegelbergs *The Context of the Phenomenological Movement* – waarin hij een hoofdstuk

wijdt aan de relatie tussen Husserls en Peirce's fenomenologie – blijkt dat er tussen de twee denkers een uitwisseling van gedachten heeft plaatsgevonden, kan men uit hun publicaties niet opmaken dat er sprake is geweest van een inhoudelijke beïnvloeding.¹⁸ Mogelijke relaties tussen beide fenomenologieën kunnen dan ook alleen vanuit een externe positie gelegd worden.

Als we Husserl en Peirce met elkaar vergelijken,¹⁹ dan valt allereerst hun wetenschappelijke benadering van de filosofie op: beide denkers willen een filosofie ontwikkelen die op basis van een strenge wetenschappelijke methode komt tot algemeen geldige uitspraken over de werkelijkheid. De fenomenologie zou de grondslag moeten vormen voor die strenge wetenschappelijke filosofie.

Daarmee hangt deels samen het feit dat beide denkers een radicaal anti-psychologistische benadering van de filosofie benadrukken. Dat het denken voor Husserl een psychische activiteit is, neemt niet weg dat het een objectieve inhoud kan hebben. En Peirce's scholastisch realisme is bovenal een verdediging van een werkelijkheid die onafhankelijk is van de subjectieve gesteldheid of oordelen van deze of gene persoon.

Ten derde geldt voor Husserl dat de fenomenologie de feno-

18 In een supplement bij de tweede editie van zijn boek schrijft Spiegelberg dat hij via Max Fisch heeft ontdekt dat zich in Peirce's bibliotheek Husserls artikel *Folgerungskalkül und Inhaltslogik* en zijn bespreking van E. Schröders *Vorlesungen über die Algebra der Logik* (beide 1891) bevonden, met daarin een stempel met 'overhandigd door de uitgever'. In deze teksten wordt herhaaldelijk verwezen naar Peirce als een van Schröders voorgangers. Ook schrijft hij dat hij via Karl Schumann erachter is gekomen dat het Husserl-archief een exemplaar van Peirce's *Studies in Logic* (1883) bevat met de inscriptie 'met de beste wensen van C.S. Peirce' (1981, p. 48). In de *Collected Papers* duikt Husserls naam drie keer op: een keer in een voetnoot waar hij Husserl noemt met Wundt, Sigwart, Schuppe, Erdmann, Bergman en Glogau, die hij karakteriseert als Duitse logici 'die zelden drogredeneringen opmerken' (CP 2.152); een tweede keer noemt hij hem in hetzelfde rijtje van Duitse logici en zegt hij dat ze van 'waarheid, die een feitelijke aangelegenheid is, een manier van denken of zelfs een linguïstische expressie' maken (CP 8.189); de derde keer dat hij hem noemt, prijst hij hem weliswaar als 'de eminente Husserl', maar kwalificeert hij zijn denken als psychologisme (CP 4.7).

19 Voor een heldere uiteenzetting van Husserls fenomenologie verwijs ik naar de tekst van Samuel IJsseling in dit boek.

menen bestudeert onafhankelijk van allerlei theoretische constructies en overgeleverde meningen. Ook bij Peirce kan er worden gesproken van een soort opschorting van allerlei oordelen over de fenomenen.

Deze raakpunten zouden ons kunnen verleiden te denken dat Husserl en Peirce er eenzelfde fenomenologie op nahouden. Om vast te kunnen stellen of dat klopt, moeten we de genoemde overeenkomsten wat nader bestuderen. Laten we beginnen met beider inzet om de filosofie te ontwikkelen op basis van een strenge wetenschappelijke methode. Om te kunnen vaststellen of er hier sprake is van een werkelijke overeenkomst, moeten we ons afvragen wat beide filosofen verstaan onder 'wetenschappelijk'.

Husserl zoekt, in de lijn van Descartes, een wetenschappelijke basis in een absoluut beginsel dat kan dienen als een onbetwistbaar fundament van elk weten. Uit Peirce's fenomenologische categorieën blijkt daarentegen dat zo'n absoluut beginsel helemaal niet mogelijk is.²⁰ Zijn categorie van *Firstness* impliceert dat de wereld altijd een element van spontaniteit en toeval herbergt, dat de mogelijkheid van radicale nieuwheid garandeert: we kunnen nooit met zekerheid voorspellen in welke concrete vormen de ongelimiteerde potentiële rijkdom van de 'wereld' zich ontwikkelt. Een individueel, onderscheiden fenomeen dat krachtens een brute act is voortgekomen uit een continuïteit is nooit volledig bepaald, maar vertoont altijd een zekere mate van bepaaldheid. Krachtens het element van *Firstness* is de 'wereld' altijd zwanger van een onbegrensde verscheidenheid en veelheid van mogelijkheden.

Dat betekent voor Peirce echter niet dat we genoodzaakt zijn ons te bekeren tot subjectivisme of relativisme.²¹ Het evolutionistische karakter van de werkelijkheid maakt het weliswaar principieel onmogelijk dat we absolute uitspraken erover kunnen doen, maar dat wil niet zeggen dat we helemaal geen beroep kunnen doen op objectieve geldigheid. Peirce's categorie van *Thirdness* impliceert dat er algemene wetten of gewoontes werkzaam zijn die

20 Vgl. CP 6.607; ook Joseph Ransdell benadrukt dit punt in zijn 'Peirce est-il un Phénoménologue?', *Études Phénoménologiques* 1989, p. 51 e.v.

21 Deze visie van Peirce heb ik uitgewerkt in C. Aydin, 'Beyond Essentialism and Relativism: Nietzsche and Peirce on Reality', *Cognitio* 2006, p. 25-47.

de sequentie van reacties die een object constitueren zo met elkaar verbinden dat de objecten een herhaalbaar en uniform karakter vertonen, waardoor het tevens mogelijk wordt dat we op hen kunnen anticiperen. Deze algemene patronen zijn niet te herleiden tot subjectieve voorkeuren, maar zullen door elk rationeel wesen uiteindelijk aangenomen moeten worden.

Peirce hangt een radicaal wetenschappelijk *fallibilisme* aan: geen enkele onderzoeker kan ooit claimen voor eens en voor altijd de waarheid gevonden te hebben, want nieuwe informatie of een nieuw bewijs kan worden ontdekt, waardoor zelfs de meest vertrouwde en geliefde overtuigingen aangetast kunnen worden. Voor Peirce bestaat wetenschap niet zozeer uit een verzameling welgefundeerde bevindingen, maar uit een gemeenschappelijke passie om te leren, ook en vooral van je eigen en elkaars fouten.

De fenomenologie is voor Peirce weliswaar fundamenteel, maar niet in de zin dat ze een absoluut, onbetwistbaar fundament moet ontwikkelen waarop de andere wetenschappen dan gegrondvest kunnen worden. Voor Peirce is de fenomenologie de discipline die de universele categorieën die zich aandienen in onze ervaring aan het licht brengt en bestudeert, om vervolgens als het ware als een kompas te kunnen fungeren voor de andere wetenschappen.²²

Hoewel het anti-psychologisme misschien het punt is waar Husserl en Peirce elkaar het sterkst raken, vinden we ook hier verschillen. Husserl verdedigt weliswaar de mogelijkheid van objectief geldige uitspraken en het bestaan van ideële objecten, maar blijft het cartesiaanse kader veronderstellen waarin het subject met zijn transcendentale bewustzijn op een of andere manier tegenover de wereld staat. Peirce's anti-psychologisme is veel radicaler: zijn categorie van *Secondness* impliceert dat het subject door en door bepaald is door de wereld. Er is niet eerst een subject dat tegenover de wereld staat, maar subject en wereld bestaan alleen in en dankzij hun interacties. Bovendien berooft Peirce het mentale

22 Peirce geeft zelf al verschillende voorzetten, bijvoorbeeld waar hij met betrekking tot respectievelijk de psychologie en biologie zegt: 'In psychology Feeling is First, Sense of reaction Second, General conception Third, or mediation. In biology, the idea of arbitrary sporting is First, heredity is Second, the process whereby the accidental characters become fixed is Third' (CP 6.32).

volledig van een uitsluitend (transcendentiaal) subjectief karakter: de categorie van *Thirdness* die equivalent is met 'mentaliteit' is een aspect van ieder verschijnsel. Hiermee ondergraaft Peirce de geldigheid van het Cartesiaanse en Husserliaanse begrip van 'subject'. In zijn semiotiek (Peirce's logica), waar deze gedachte verder wordt uitgewerkt, deconstrueert Peirce het denken als iets dat bestaat in en dankzij tekens, die een bestanddeel zijn van de werkelijkheid als zodanig.²³ Het ontbreken van deze innerlijke verwevenheid van subject en wereld in Husserls denken kan verklaren waarom Peirce hem toch nog in het kamp van de psychologisten schaart.

Ook het laatste verband dat is gelegd tussen Husserl en Peirce behoeft nuancering: dat de fenomenologie de fenomenen bestudeert zonder daar een ontologische, logische of ethische status aan toe te schrijven, betekent voor Peirce niet dat de fenomenologie de fenomenen bestudeert in een zuivere, onmiddellijke *Anschauung*, los van overgeleverde theorieën. De categorie van *Firstness* komt weliswaar tegemoet aan de gedachte dat een fenomeen altijd een aspect bevat dat ontsnapt aan elke overgeleverde opvatting. Maar de categorie van *Thirdness* impliceert tegelijkertijd dat representatie (en daarmee theorie) een inherent aspect is van elk fenomeen: een fenomeen verschijnt gedeeltelijk dankzij bepaalde verwachtingen (hypothesen) die het resultaat zijn van overgeleverde ervaring. Daarom lijkt me op dit derde punt de 'grote' overeenkomst tussen Husserl en Peirce waar Spiegelberg naar verwijst, onterecht.²⁴

We kunnen uit dit alles concluderen dat Husserls en Peirce's fenomenologieën op het eerste gezicht overeenkomsten vertonen, maar bij nader inzien op belangrijke punten sterk uiteenlopen. Het belangrijkste verschil ligt wellicht in het perspectief van waaruit hun fenomenologie respectievelijk wordt benaderd. Vanaf het

23 Dat betekent niet dat denken nooit een privaat karakter kan hebben. Wat Peirce hier doet, is de boel omkeren: niet het publieke karakter van denken moet verklaard worden, maar het private.

24 Ook Joseph Ransdell benadrukt dit punt van verschil tussen Husserl en Peirce in zijn 'A Misunderstanding of Peirce's Phenomenology', *Philosophy and Phenomenological Research* 1978, p. 550-553.

begin was Peirce een onverzoenlijke tegenstander van het Cartesiaanse uitgangspunt, terwijl Husserl in vele opzichten Descartes' inzicht bevestigt. Daarbij benadrukt Peirce dat een fenomeen nooit volledig is bepaald (*Firstness*), alleen bestaat in en dankzij zijn interacties met iets anders (*Secondness*) en altijd al is 'besmet' met onder meer overgeleverde verwachtingen (*Thirdness*). Deze visie brengt hem veel dichterbij fenomenologieën die later zijn ontwikkeld. Ik denk daarbij met name aan Heidegger en Derrida. Zijn nadruk echter op de mogelijkheid van een strenge wetenschappelijke filosofie en het belang dat hij hecht aan het streven naar objectieve waarheid lijkt hem weer dichterbij Husserl, al moeten we in acht nemen dat wetenschap voor Peirce iets anders betekent dan voor Husserl.

Men kan zich afvragen hoe de ontwikkeling van de fenomenologie zou zijn verlopen als Peirce meer aandacht had gekregen, of, wat met het oog op de toekomst een zinnvollere vraag is, welke bijdrage Peirce kan leveren aan de verdere ontwikkeling van de fenomenologie. Hem in gesprek brengen met denkers als Husserl, Heidegger en Derrida zou een eerste stap kunnen zijn in de beantwoording van die vraag.²⁵

Aanbevolen literatuur

PRIMAIRE LITERATUUR

Collected Papers of C.S. Peirce I-VIII, Ch. Hartshorne & P. Weiss; A. Burks (eds.), Cambridge 1931-1935, 1958.

25 Er zijn al een paar kleine pogingen gedaan, waaronder: Ch. Dougherty, 'The Common Root of Husserl's and Peirce's Phenomenologies', *The New Scholasticism* 54/1980, p. 305; D.J. Higgins, *Possibility in Peirce and Heidegger: A Propaedeutic for Synthesis* (Dissertatie), Missouri 1968; C. Sini, *Semiotica e filosofia: segno e linguaggio in Peirce, Nietzsche, Heidegger e Foucault*, Bologna 1978; S. Rosenthal & P.L. Bourgeois, *Pragmatism and Phenomenology: a Philosophic Encounter*, Amsterdam 1980; D.R. Anderson, 'Peirce and Heidegger: a Shared Concern', *Philosophy Today* 2/1986, p. 119; S. Rosenthal, 'Sign, Time, and the Viability of Trace: Derrida and Peirce', *International Philosophical Quarterly* 36/1996, p. 19-28; U. Wirth, 'Derrida and Peirce on Indeterminacy, Iteration, and Replication', *Semiotica* 143/2003, p. 35-44.

Writings of Charles Sanders Peirce I-VI, Peirce Edition Project (ed.),
Bloomington 1982-2000.

The Essential Peirce I-II, N. Hauser & Ch. Kloesel; The Peirce Edition Project (eds.), Bloomington and Indianapolis 1992, 1998.

SECUNDAIRE LITERATUUR

- C. Aydin, 'Naar een proces-pragmatische grondslag voor het identiteitsbegrip: Peirce over potentialiteit, interactie en regulariteit', *Tijdschrift voor Filosofie*, 69/2007, p. 35-78.
- G. Debrock, 'Peirce's Categories and the Importance of Secondness', in: J. van Brakel & M. van Heerden (eds.), *C.S. Peirce Categories to Constantinople: Proceedings of the International Symposium on Peirce*, Leuven 1998.
- Ch. Hookway, *Peirce*, London/Boston/Melbourne/Henley 1985.
- B. Kent, *Charles S. Peirce: Logic and the Classification of the Sciences*, Kingston 1987.
- D. Savan, 'On the Origin of Peirce's Phenomenology', in: P. Wiener & F. Young (eds.), *Studies in the Philosophy of Charles Sanders Peirce*, Cambridge 1952.
- J. Ransdell, 'A Misunderstanding of Peirce's Phenomenology', *Philosophy and Phenomenological Research* 1978, p. 550-553.
- J. Ransdell, 'Peirce est-il un phénoménologue?', *Études Phénoménologiques* 9-10/1989, p. 51-75; Engelse versie: 'Is Peirce a Phenomenologist?': <http://cspeirce.com/menu/library/aboutcsp/ransdell/phenom.htm>
- S. Rosenthal, *Charles Peirce's Pragmatic Pluralism*, Albany 1994.
- S. Rosenthal, *Firstness and the Collapse of Universals*, <http://www.digitalpeirce.fee.unicamp.br/firros.htm> 2001
- W.L. Rosensohn, *The Phenomenology of Charles S. Peirce: From the Doctrine of Categories to Phaneroscopy*, Amsterdam 1974.
- H. Spiegelberg, *The Context of the Phenomenological Movement*, The Hague/Boston/London 1981.